Zita ŠIMĖNAITĖ

DAIKTAVARDŽIO *ŠIRDIS* SEMANTIKA

Šiandien kalbotyroje visuotinai priimta struktūralistų tezė apie sisteminį kalbos pobūdį (Ivič 1973: 71): į kalbą žiūrima kaip į sistemą, o žodį – kaip į sistemos elementą. Galėtume paminėti prancūzų kalbininko G. Gijomo (G. Guillaume) darbuose nuolat kartojamą teiginį, kad "kalba – tai sistemų sistema" (Gijom 1992: 6, 12, 53).

Žodynas – irgi sistema: jame tam tikra tvarka pateikiami ir aprašomi žodžiai. Bet koks aiškinamasis žodynas – jau semantinės žinios.

Žodžio straipsnis aiškinamajame žodyne – semantinės analizės pradžia. Žodynininkai atlieka pirminį žodžio reikšmių tyrimą, net galima sakyti, kad "leksikografinei praktikai<...> priklauso pagrindinis vaidmuo, aprašant leksinę semantiką" (Kotelova 1974: 48). Semantikos mokslas naudojasi tuo, ką surenka ir susistemina leksikografija (Kasares 1958: 63; taip pat Kuznecova 1982: 48). Visi leksinės semantinės analizės darbai remiasi žodynuose pateiktais reikšmių aiškinimais ir jų iliustracine medžiaga.

Tolesnės semantinės analizės užduotis – pažiūrėti į žodį kaip į kalbos visumos dalį, nustatyti, kaip jis funkcionuoja, santykiaudamas su kitais kalbos elementais.

Akademinio "Lietuvių kalbos žodyno" 14 tome leksikografiškai aprašėme daiktavardį *širdis* (LKŽ XIV 850–897): pateikėme 23 reikšmes ir išskyrėme apie 500 frazeologizmų. Straipsnyje pabandysime panagrinėti šio žodžio semantinius ryšius su kitais žodžiais, rasti jo vietą kalbos sistemoje ir išsiaiškinti jo reikšmių semantinius dėsningumus. Nurodysime bendriausius semantinius požymius (semas), organizuojančius *širdies* mikrosistemą, aptarsime reikšmių motyvaciją, jų hierarchiją, reguliariosios polisemijos dalykus.

Kalbos raiška, žodžių formalioji sandara gali būti aprašoma gana sistemiškai. Kalbos turinio, žodžių reikšmių sisteminimas sudėtingesnis, komplikuotesnis, nes dauguma žodžių yra daugiareikšmiai. Tačiau tekste žodis visados vartojamas viena reikšme (daugiausia – dviem).

Leksinės semantinės sistemos negalima tiksliai apibrėžti, nes žodžiai nėra vienarūšiai, jų santykiai yra patys įvairiausi. Visuotinė leksikos semantinę sistema iki šiol nesukurta (Paulauskas 1987: 6). Reikėtų iš karto atsisakyti sumanymo sudaryti žodžių semantinę sistematiką, remiantis kokiu nors vienu kriterijumi (Stepanov 1981: 46). Visų žodžių reikšmių taip pat neaprašysi vienu metodu (Fillmor 1983: 50; Jakaitienė 1988: 102). Nėra paprasta formalizuoti daugia-

reikšmio žodžio semantinę struktūrą, nes tas pats žodis gali įeiti į keletą leksinių-semantinių grupių. Reikšmės dažnai neturi tikslių ribų, skiriasi jų kalbinis statusas (Nikitin 1983: 23, 49), kitokia jų istorinė raida.

Pagrindinė reikšmė

1. Daiktavardis *širdis*, kalbant apie pagrindinę reikšmę ($Š_1$), priklauso konkrečiosios semantikos žodžių klasei, kūno dalių pavadinimų (somatizmų) leksinei-semantinei grupei.

Visą kalbos žodyną sistemina giminės-rūšies (hiponiminiai) ir dalies-visumos (partoniminiai) santykiai (Nikitin 1988: 73). Kūno dalių pavadinimus jungia dalies ir visumos santykiai.

Somatizmai yra "neskaidomos visumos" ("неразборного целого" Arutiunova 1980: 173, "неразъёмного целого" Ufimceva 1986: 122) dalys. *Kūnas* yra "neskaidoma visuma", kadangi jo sudedamosios dalys iš tikrųjų negali funkcionuoti atskirai, nes priklauso nuo visumos: jas galime išvardyti – mąstymo procese jos iškyla kaip tam tikras sąvokos, – bet nė viena iš jų negali pakeisti visumos – *kūno* (Karaulov 1976: 133).

Tarp *širdies* ir *kūno* yra partoniminiai santykiai: *kūnas* – visuma, *širdis* – kūno dalis. Tai privatyvinė opozicija (požymio turėjimas/neturėjimas), būdinga hiponimijai. Tarp atskirų kūno dalių pavadinimų yra ekvipolentinės opozicijos (lygiaverčiai santykiai): jie yra partonimai, žymintys visumos dalis, juos vienija bendra integralinė sema – "kūno dalis".

"Neskaidomai visumai" būdingas topografinis, konfigūracinis ir funkcinis skaidymas (Arutiunova 1980: 175): somatizmai skiriasi pagal padėtį visumos atžvilgiu, pagal formą ir atliekamą funkciją. Kūno dalis galime suskirstyti į išorines ir vidines (vidaus organus). Galėtume išskirti šias partonimo *širdis* diferencines semas: "vidus", "centras", "funkcija". Pagrindinė *širdies* reikšmė – "kūno vidaus dalis, centrinis kraujo varomasis organas, primenantis apversto kūgio formą".

2. *Širdies* vardas svarbus kaip daikto pavadinimas, bet ne mažiau svarbūs ir *širdies* požymiai: "Gilumos struktūroje visi daikto požymiai gali būti apibrėžiami apibendrintai kaip tai, kas priklauso daiktui – jo buvimas, veiksmas, ypatybė" (Paulauskienė 1994: 166).

2.1. Išgirdus žodį *širdis*, kyla klausimas: kieno širdis? Laukiama patikslinimo. Sintagminių žodžių santykių analizė parodo, su kokiais žodžiais ar žodžių grupėmis *širdis* gali sudaryti junginius. Dažniausiai pasikartojantys, tipiški junginiai padeda išskirti integralines semas.

Dažnuose daiktavardiniuose prijungiamuosiuose junginiuose *širdis* apibrėžiama kito daiktavardžio kilmininko linksniu: pažyminio priklausymo reikšmė atskleidžia visumos ir dalies santykius, pvz.:

Ž m o g a u s š i r d i s *yra maždaug jo kumščio dydžio* LKŽ XIV 850

(V.Laš)*. *Paklausai, kap* žvirblelio širdėlė *tik dilda, tik dilda* LKŽ XIV 851 (Ml). Kumelio širdies *duot suėstie, tai būsi sveika* LKŽ XIV 850(Lz). *To* beržo širdis *jau supuvusi* LKŽ XIV 865 (Krž). *Iš* linų širdžių *marškinius, abrūsus ausdavo* LKŽ XIV 865 (Ps). Morkvos širdis *plona – gera morkvukė* LKŽ K (Brb). *Vieni lapai bebuvo*, širdys *išimtos* [kopūstų] LKŽ K (Tn). *Pareisuot* [*namo*], [*išvagotų* sėtinių] širdikes *atkrapštysuot nū žemių* LKŽ XIV 865 (Pj). Kopūstų širdelė *neažmegzta* LKŽ XIV 865 (Ml). Širdukė žolyno *pilna bičių* LKŽ XIV (Drsk). Širdikes [obuolių] *kiaulei supyliau* Dūn Ž 371. *Pririša pri* varpo širdies *strykelį* LKŽ XIV 865 (M.Valanč).

Ne visada tiesiogiai kilmininku nusakoma, kokiai visumai priklauso *širdis*. Priklausomybę rodo ir kitoks kontekstas, pvz.:

Čipokas *ilgai gyvas: išemi* širdį, *vipšt – kruta* LKŽ XIV 850 (Aln). Bulba *nedidelė, liš* širdis *liks, kap appjaustysiu* LzŽ 197. *Jau leida* širdeles *žalias* [*prigijusios* braškės] LKŽ XIV 865 (Šll). Širdis *išėmus iš grikų* grūdo, *palinka vienos klienos* LKŽ XIV 865 (J III 162). Nagatkos *tos yra vaistingesnės, katros tura juodas* širdeles LKŽ K (Tv). *Tris suriša į* širdį, *o į tarpukus po du – devyni pėdai* [guboje] LKŽ XIV 865 (Grd). *Aplink* šìrdį *sukas* mestuvai LKŽ XIV 865 (Mšk). *Ant* širdelės *užsimauna pumpurė* LKŽ XIV 846 (Krkn). *Nariniai buvo* žambriai, *par vidurį* širdis *ejo* DūnŽ 371.

Pateiktuose pavyzdžiuose priklausomojo nario pozicijas užima gyvūnų, augalų, vaisių, žiedų, daiktų pavadinimai.

Pagrindinę *širdies* reikšmę ($Š_1$) turėtume patikslinti semomis "žmogus", "gyvūnas". Reikšmės apibrėžimas būtų toks: "žmogaus ar kito gyvūno vidaus dalis, centrinis kraujo varomasis organas, primenantis apverstą kūgio formą". Žodis *širdis* yra vienintelis šios sąvokos pavadinimas.

2.1.1. Kiti priklausomojo nario pavadinimai nurodo naujus dalykus (kitas visumas), kuriuose nėra "kūno" semos, o aktualizuojama sema "centras". Visumą žymintys daiktavardžiai jau ne gyvūną reiškia, o turi semas "daiktas", "augalas". Šias ir kitas šalutines reikšmes aptarsime vėliau (žr. 68 p.).

2.2. Gausumu išsiskiria veiksmažodiniai subjektiniai junginiai, kuriuose *širdis* eina su veiksmažodžiais, nusakančiais jos veiklą. *Širdies* funkcionavimui reikšti nėra specialaus žodžio. Paprastai sakome, kad *širdis plaka, muša*, pvz.:

Širdis plaka – *dar gyvas* LKŽ X 60 (Jrb). Širdis muša *su promušiais* LKŽ X 792 (Ms). *Tirdami pulsą sužinome, kaip dažnai* širdis muša LKŽ VIII 457 (rš).

2.2.1. Kai širdis plaka ramiai, ritmingai, jos nejaučiame. Tik sutrikus normaliam ritmui pajuntame, išgirstame ją. Norėdami tiksliau nusakyti neįprastą šir-

---

* Iliustraciniai pavyzdžiai imti iš "Lietuvių kalbos žodyno", jo kartotekos ir tarminių žodynų. Panaudoti ir autorės surinkti pavyzdžiai.

dies plakimą, pasitelkiame palyginimus, pvz.:

E i n a *širdis* k a i p m o t o r a s , *kojos visai pinas, širdis duodas* LKŽ K (Slnt). *Širdis* k a i p v i r p ė d a m a e i n a LKŽ K (Trk). *Širdis* v i r p a , *tuk tuk tuk* k a i p a v i e s u o d e g a LKŽ K (Sd). *Širdis* m u š o k a i p s u k ū g e l i u LKŽ VI 774 (NmŠ). *Jo širdis* t u z g e n o k a i p s u k ū g i u LKŽ VI 776 (Rdž). *Širdis jau* s p u r d ė j o l y g u p a g a u t a s p a u k š t e l i s LKŽ XIII 554 (Vaižg). *Širdis* k a i k u m e l i u k a s š o k i n ė j a *krūtinėj* LKŽ K (Pc).

Ne visada pasakymas *širdis muša* reiškia ramų širdies darbą. Daugelyje kontekstų veiksmažodis *mušti* nusako smarkų širdies plakimą, pvz.:

Ka keliu viedrą, man širdis i m a m u š t LKŽ VIII 457 (Sem). *Jaunas mirė: širdį turėjo* m u š a m ą (*sirgo širdies liga*) LKŽ VIII 447 (Šts). *Buvau ligą gavęs* – š i r d i e s m u š i m ą LKŽ VIII 447(Imb).

Tą patį galima pasakyti ir apie sangrąžinių veiksmažodžių *muštis, plaktis, daužytis, trankytis* reikšmes, pvz.:

Širdis m u š a s *mano, negaliu krutėt* (*dirbti*) LKŽ VIII 457 (Švnč). *Širdis* m u š a s i , p l a k a s i , *rodos, kad išlėks* LKŽ XIV 851 (Grv). *Širdis tiek* d a u ž o s – *tunkst tunkst tunkst* LKŽ XVII 23 (Jrb). T r a n k o s *širdis – skaudėt neskauda* LKŽ XVI 576 (Smln).

Apie smarkiai, su garsu plakančią širdį sakoma, kad ji *bilda, bukuliuoja, dunduliuoja, dunkčioja, dunksi, dunksnoja, kala, taksi, takši, tuksi, tunksi, tūzgena.* Šiais mušimo veiksmažodžiais, nusakančiais garsą sukeliančius veiksmus, apibūdinami įvairūs širdies veiklos aspektai, pvz.:

Širdis pradėjo b i l d ė t i , *ejau pri daktaro* LKŽ K (Slnt). *Širdis tik* b u k u l i u o j a , *pamanius apie peštynes* LKŽ $I_2$1146 (Gs). *Tavo širdis* d u n d u l i u o j a *kaip marčios po pirmaryčių* LKŽ II_2 855 (Vlk). *Aš veizu, kas čia būs, a jau širdis* d u n k č i o [j a] LKŽ II_2 857 (Užv). S u d u n k s n o j o *širdis kelius kartus, ir išsižiojau* DūnŽ 79. *Parkritau į bulves, o širdis tik* k a l a , *bijau, ka kas neišgirstų* LKŽ XIV 851 (Slv). *Tėp pailsau, ką nat širdis pradėj* [o] t a k s ė t LKŽ XV 740 (Rod). *Kai sužinojau, kad pas mane svotai atvažiavo, tai širdis ir* t a k š ė j o LKŽ XIV 851 (Mrc). *Tėp persigandau – širdis tik* t u k s i , *kinkos dreba* LKŽ XIV 850 (Gs). *Kai pavargstu, ima širdis* t u n k s ė t LKŽ XVII 22(Šil). *Džiaugėsi neiškalbamai, jo širdis* t u z g e n o *krūtinėj* LKŽ XVII 198 (LC 1883, 40).

2.2.2. Garsažodinis veiksmažodis *kvaksėti* gali nusakyti ir neramų širdies plakimą, pvz.: *Širdis tik* k v a k s i , *kai tie batai graužia* [*kojį*] LKŽ VI 1036 (Gs). *Širdis* k v a k s i *kai višta: kva, kva, kva* LKŽ K (Aln).

2.2.3. Smarkų, neramų širdies darbą padeda nusakyti daugelis judėjimo veiksmažodžių: *širdis bėga, lekia, laksto, lapsi, plasta, plazda, plazdena, plusta, šoka, šokinėja, tvaska, tabaluoja, talanduoja, kadalojas*, pvz.:

Ale ka tujau galvai negerai, i galvai, i širdžiai, širdis pradeda b ė g t i , *virpėti* LKŽ K (Lk). *Ka širdis* b ė g a (*serga*), *sako, žmogus yra gražus* LKŽ XIV 852

(Klk). *Jau tiek išsigandau, ka širdis tik* l e k i a, *tik* l e k i a LKŽ XIV 851 (Rs). *Širdis dar* l e k : *atsigaus, dar nemiręs* LKŽ VII 308 (Plt). *Tiek parsigandau par miegą, kad nents širdis* l a k s t o LKŽ XIV 850 (Pc). *Širdis* l a p s i, l a p s i, *ar čia nuog akių, nežinau* LKŽ VII 154 (Al). *Net* p l a s t a *širdelė iš džiaugsmo* LKŽ X 75 (Ėr). *Pikčiurnai dar vis* p l a z d ė j o *širdis* LKŽ X 120 (I.Simon). *Širdis* p l a z d e n a LKŽ XV 120 (Skrd). *Širdelė* p l u s t a *kaip dirbi* DūnŽ 272. *Iš bailės širdis kad uždūko,* ė m ė *baisiai smagiai* š o k t LKŽ XV 229 (Užp). *Labai kova negerai, labai širdis* š o k i n ė j a, *labai dūksta* LKŽ K (Aln). *Širdis* t v a s k a *mun* LKŽ XVII 239 (Vdk). *Širdis muno* t a b a l u o [j a] *gatavai* LKŽ XV 634 (Kv). *Širdis* t a l a n d u o j a i t a l a n d u o j a – *tai jau bus oro permaina* LKŽ XV 754 (Ml). K a d a l o j a s *muno širdelė, ištiesu kojas* DūnŽ 117.

Trūkčiojantį, neramų širdies plakimą nusako veiksmažodžiai *drebėti, virpėti, tirtėti, dildėti, truksėti, tvakčioti, tvaksėti, tvinkčioti, tvinksėti,* pvz.:

Kai tik atsigulu ant kairio šono, tai kad jema širdis d r e b ė t !LKT 313 (Ob). *Ažeina širdis* d r e b ė t, plaktis – *aš žemuogių lapelius verdu, žirnikus* LKŽ XIV 851 (Mlt). *Širdis* v i r p a *visa, a tas oras toks yra* LKŽ K(Rnv). *Ka liūb* v i r p ė s *ta širdis, i teip bendrai visos gyslos* LKŽ K(Trk). *Išgėriau devintą, širdis mano* t i r t a LKŽ XVI 426 (LTR(Grš)). *Paklausai, kaip žvirblelio širdelė tik* d i l d a, *tik* d i l d a LKŽ II_2 546 (Mlt). *Širdis labai* t r u k s i *ir pagerklin dusina* LKŽ XVI 977 (Švnč). *Klausykias, kaip muno širdelė* t v a k č i o [j a] LKŽ XIV 850 (Skd). *Širdis* t v a k s i, *net krūtinė judinas* LKŽ XVII 208 (Rod). *Kiekviena širdis* t v i n k č i o j a, *miniant senų dienų liuosybę* LKŽ XVII 294 (S.Dauk). *Išsigandau, net širdis* t v i n k s i LKŽ XVII 295 (Vv).

2.2.4. Su *širdimi* susijusių mušimo ir judėjimo veiksmažodžių šalutinę reikšmę nulemia išskirtinis subjektas *širdis*. Norint tiksliau apibūdinti įvairias *širdies* veiklos skirtybes, pasirenkami veiksmažodžiai, kuriais reiškiami veiksmai gali būti palyginti su *širdies* darbu. Dominuoja nominacinis aspektas, o ne vaizdingumas, todėl šios reikšmės nelaikomos perkeltinėmis. Šių šalutinių reikšmių aiškinimas "smarkiai, neritmingai plakti" prašosi būti patikslintas, kad kalbama apie širdį (taip dažniausiai aiškinama LKŽ, nors, deja, nenuosekliai).

LKŽ 15 t. veiksmažodžių *taksėti* ir *taksenti* neteisingai pagrindine laikoma reikšmė, susijusi su *širdimi*. *Tuksėti* lizde ji pateikiama šalutine, o pagrindinė yra reikšmė, susijusi su konkrečiu garsą išduodančiu veiksmu. $DŽ_3$ *taksėti* aiškinamas "tvaskėti" ir iliustruojama junginiais *Širdis taksi, Laikrodis taksi,* nors $DŽ_2$ buvo išskirtos dvi reikšmės, nusakančios skirtingus veiksmus.

Dabartinės kalbos žodynuose ne visai tikslūs veiksmažodžių *tvinkčioti* ir *tvinksėti* lizdai. Pagal $DŽ_1$ ($DŽ_2$, $DŽ_3$) *širdis tvinkčioja, tvinksi* ir *pulsuoja*. LKŽ 17 t. *tvinkčioti* ir *tvinksėti* pagrindinė reikšmė yra "trūkčiojančiai pulsuoti", o šalutinė – "smarkiai plakti, tvaksėti (apie širdį)". Atkreipia dėmesį A.Juškos sakinys: *Gysla tvinksi, o širdis taksi.* Aiškiausi junginiai būtų *širdis plaka, kraujas pulsuoja, gyslos tvinksi.*

$DŽ_1$ ($DŽ_2$, $DŽ_3$) *širdis dunksi, muša, plaka, plasta, plazda, šokinėja, taksi, tvaksi, tvakčioja, tvaska, tuksi, tvinkčioja* ir *tvinksi*. LKŽ duomenimis, tik A. Juškos žodyne širdis *dunksčioja, kiūksi, kiūsčioja, klekčioja, tvaksčioja*, tik F. Neselmano – *dunda*, tik Clavis – *lekioja* (Č II 245), tik F. Ruigio ir K. G. Milkaus – *leketuoja* (R 226, MŽ 301). Senuosiuose raštuose širdis *kiūkauja, plasta, trukteri*, pvz.:

Širdis n e k i ū k a u j a *girdint, jog jį giria* DP 440. *Tavo širdis džiaugsmais* p l a s t ė s PK 94. *O kaip* [*Dovydas*] *kraštą Saulo* [*sermėgos*] *buvo nupjovęs,* t r u k t e r ė j o *širdis jo* LKŽ XVI 982 (BB 1 Sam 24, 6).

2.2.5. Įvairius širdies veiklos ypatumus padeda išreikšti kartojami garsus nusakantys ištiktukai: *bluk, dukt, dunks, dunkt, dusku, dvakt, kadakšt, kiūst, klapt, kop, kva, lek, plast, plupt, pur, put, tak, takš, tuk, tuks, tūks, tūkst, tunk, tunkst, tvak, tvaks*, pvz.:

Kai tik išgirdau, ma[*n*] *širdis* b l u k, b l u k ! LKT 157 (Grz). *Vis širdis* d u k t d u k t *plasta* LKŽ II_2 810 (Rd). *Advikės širdelė plaka*: d u n k s, d u n k s, d u n k s ! LKŽ II_2 857 (I. Simon). *Ka bėgsi į tą kalną, ka širdelės nejausi, rodos*, d u n k t d u n k t d u n k t LKŽ K (End). *Širdis* d u s k u d u s k u *ir išsižiojau* DūnŽ 80. D v a k t d v a k t *širdis ėmė plakti* LKŽ II_2 935 (Šts). *Širdis tik* k a d a k š t k a d a k š t *kad muša* LKŽ X 42 (Kdl). K i ū s t k i ū s t *širdis kiūsčio*[*ja*] *ir plaukai ant galvos iš baimės* LKŽ V 925 (J II 139). *Širdis teip tankiai plaka*: k l a p t, k l a p t, k l a p t LKŽ XIV 850 (Ant). *Tiktai girdėti, kaip mūsų širdys tvaksi*: k o p, k o p, k o p LKŽ VI 345 (tsp). *Širdis kvaksi kai višta*: k v a, k v a LKŽ K (Aln). *Kad su karve susitampiau, man širdis* l e k, l e k, l e k, l e k – *i nebgaliu nieko* LKŽ VII 297 (Plt). *Kai išsigąsti* – p l a s t p l a s t *širdis* LKŽ X 74 (Škn). *Marijos širdis iš išgąsties baisiai muša*: p l u p t, p l u p t... *iš tolo girdėti* LKŽ X 364 (S I 72). *Mun užeina* – p u r p u r *širdis* LKŽ XIV 851 (Krž). *Širdis lyg koks pelų maišas* p u t, p u t *tvaksi* LKŽ X 1117 (rš). *Širdis tik* t a k t a k t a k *duoda, tik kiloja* LKŽ XV 733 (Pv). *Širdis krūtinėj, net aš pati girdžiu*: t a k š t a k š t a k š [*plaka*] LKŽ XV 742 (Pt). *Širdis* t u k t u k – *eina kap an siūlų* LKŽ XVI 1071 (Prn). T u k s t u k s *širdis man – labai negerà* ! LKŽ XVI 1074 (Mžš). T ū k s t ū k s – *teip širdis muša* LKŽ XVI 1075 (Mžš). *Į lovą įkritau, ta širdį* t u n k t u n k t u n k *muša* LKŽ XVII 22 (Šts). *Širdis tiek daužos* – t u n k s t t u n k s t t u n k s t LKŽ XVII 23 (Jrb). *Širdis* t v a k t v a k t v a k LKŽ XVII 208 (Gršl). *Mano širdelė* t v a k s t v a k s t v a k s ! LKŽ XVII 208 (Žem).

Plačiausiai vartojamas širdies plakimą nusakantis ištiktukas *tuk* LKŽ XVI 1071 (Dkš, Lkv, Krš, Ėr, Ssk ir kt.), o kiti – tik po kartą kitą užfiksuoti. Į LKŽ tomus nepateko ištiktukai *bluk, kiūst, klapt* ir ištiktukų *dunkt, kva, pur* reikšmės, susijusios su *širdimi*. $DŽ_1$ pateiktas tik vienas širdies plakimą nusakantis ištiktukas *plast*, bet neišskirtas atskira reikšme. $DŽ_2$ ir $DŽ_3$ jis pateiktas atskira reikšme ir paaiškintas sinonimu *tuk*, kuris į šiuos žodyno leidimus neįdėtas.

Veiksmažodiniai junginiai, kuriuose *širdies* vardininkas eina su mušimo ir

judėjimo veiksmažodžiais (ir atitinkamais ištiktukais) parodė, kaip nusakomi *širdies*, "kraujo varomojo organo", atliekami veiksmai.

2.3. Minėtini veiksmažodiniai junginiai, kuriuose *širdis* eina su skausmą nusakančiais būsenos veiksmažodžiais *skaudėti, sopėti, mygti, spausti, varstyti* ir pan. Tuomet *širdies* galininku (kartais vardininku) reiškiamas objektas, patiriantis su skausmu susijusias būsenas, pvz.:

Širdį skauda *prieš bjaurų orą* LKŽ XIV 851 (Smln). *Ar galva* susops, *ar* širdis – *neprisišauksi* LKŽ XIV 851 (Klt). *Padirbėjau sunkiau* – širdį myga LKŽ XIV 851 (Klt). Širdį spauda, *ratalių priėdus su rūgštu pienu* LKŽ XIV 851 (Tv). *Sopuliai* varsto širdį LKŽ XIV 851 (Krkl).

2.4. Liko neatsakyta į klausimą: kokia širdis?

Daiktavardiniuose junginiuose *širdis* apibrėžiama būdvardžiais, nurodančiais jos fizines ypatybes: *stipra, nesveika, pomenkė, bloga, gera, išsiplėtusi, apsilpusi*, pvz.:

Mano širdis *labai* stipra, *širdies aš nejaučiu* LKŽ XIV 851 (Kvr). *Vyras neturėjo sveikatos*, širdis nesveika LKŽ K(Šts). Širdis *muno* pomenkė, *skausta dideliai* LKŽ XIV 852 (Krž). *Kraujas i* širdis *labai* bloga, *i plaučiai – viskas suirę* LKŽ K(Sdb). Širdis gera, *tai ir stipras* LKŽ XIV 851 (Ps). Širdis išsiplėtus *ir* apsilpus LKŽ XIV 852 (Pst).

Kalbėdami apie *širdį* reikšme "centrinis kraujo varomasis organas" nurodėme, kad ją, fizinį objektą, apibūdina jos atliekami veiksmai, patiriami fiziniai jutimai ir jai būdingos fizinės ypatybės.

Šalutinės reikšmės

1. Grįžkime prie daiktavardinių junginių, kuriuose *širdis* eina su priklausymo reikšmės kilmininku (žr. 63–64 p.). Kai visumą žymintys daiktavardžiai reiškia ne gyvūną, o augalų ar daiktų pavadinimus, *širdies* vardas pagal jos padėties kūno atžvilgiu panašumą perkeliamas kitiems objektams. Taip atsiranda specialios reikšmės, motyvuotos pagrindinės reikšmės. *Širdimi* pavadinamos įvairios a) augalų, vaisių, žiedų ir b) daiktų centrinės, vidurinės dalys:

a) $Š_{15}$ – "vidurinė minkštesnė medžio dalis", $Š_{16}$ – "lino šiaudelio vidurio pluoštas", $Š_{17}$ – "vidurinė kai kurių daržovių dalis", $Š_{18}$ – "daigo vidurio lapeliai", $Š_{19}$ – "vidurinė vaisiaus dalis, sėklalizdis", $Š_{20}$ – "žiedo vidurys", $Š_{21}$ – "grūdo branduolys",

b) $Š_{22}$ – "gubos vidurys – paprastai trys surišti pėdai", $Š_{23}$ – "mestuvų vidurinė kartis, ašis", $Š_{24}$ – "girnų ašis, varpstė", $Š_{25}$ – "varpo kankalas", $Š_{26}$ – "centrinė arklo dalis, išara", $Š_{27}$ – "kartelė, jungianti ratų pirmagalį su pasturgaliu, pertrauktis, įšautys", $Š_{28}$ – "gulstinio ratelio trinkelė, laikanti skersinį su ritės stulpeliais, ropė".

1.1. Daugumos išvardytų reikšmių – $Š_{15-19}$, $Š_{22-25}$ – sinonimas yra žodis *šerdis*.

Medžio vidurinę dalį K.Sirvydas savo žodyne vadino šerdimi (SD[1]27), o "Punktų sakymuose" – *širdimi*, pvz.: *Ir imsiu tieg aš iš* širdies *cedro aukšto* LKŽ XIV 865 (SP I 310). F. Ruigys ir K. G. Milkus savo žodynuose "Mark im Baum" vertė *šerdimi* (R 251, MŽ 335), o "Kern im Holz" – *širdimi* (R 222, MŽ 296). Jau pirmuosiuose žodynuose medžio vidurinė dalis buvo vadinama dvejopai, bet pagrindinis jos pavadinimas yra *šerdis*.

Daiktavardžio *širdis* reikšmė "medžio šerdis" ($Š_{15}$)užfiksuota pirmuosiuose žodynuose, o kitos antrinės reikšmės ($Š_{16-28}$) yra naujesnės, atsiradusios vėliau. Tarmėse dažnai vartojamos reikšmės "medžio šerdis", "daigo viduriniai lapeliai", "gubos vidurys". "Grūdo branduolys" užrašytas A. Juškos aiškinamajame žodyne (JII 162), "centrinė arklo dalis" – V. Vitkausko "Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne" (Dūn Ž 371). Pertrauktis ir verpiamojo ratelio ropė, pavadinti *širdimi* Gruzdžių ir Juodupės apylinkėse "Lietuvių kalbos atlaso" duomenimis (LKA I 91, LKA I 127), būtų okazinės reikšmės.

"Gubos vidurys" Žemaitijoje vadinamas ne tik *šerdimi* LKŽ XIV 647 (Ms, Rs, Šts, Slnt, Erž), bet ir *joniu* LKŽ K (End, Plt), *krikštu* LKŽ VI 585 (MTt VIII 110) (Trk), *tripėdžiu* LKŽ XVI 897 (Vž), o Suvalkijoje – *boba* LKŽ I_2 959 (Grl, PnmA, Prn, Vl).

1.2. *Širdies* šalutinės reikšmės, įvardijančios naujus objektus – augalų ir daiktų vidurines dalis – yra neutralios, vadinamosios leksinės metaforos (KTŽ 123), būdingos daugeliui kalbų (Ufimceva 1986: 122). Jos laikomos tiesioginėmis-nominatyvynėmis, nes turi dalykinę paskirtį ir yra kitų žodžių sinonimai (plg. Kėzytė 1961: 235). Tokia antrinė nominacija būdinga ir kitiems somatizmams. Pagal padėties panašumą erdvėje specialias reikšmes turi *galva, dantis, ausis, nosis, ranka, koja* ir kt., pvz.:

Aguonos galva SD 140. Galva kopūstų *minkšta* LKŽ III 79 (J). Pypkos galva LKŽ III 80 (Šts). *Padaro* galvą, dantis *ir* grėblys DrskŽ 92. Dantis karštuvių LKŽ II_2 266 (B). *Iškraipyk* pjūklo dantis, *tako nebtur* LKŽ II_2 266 (Vvr). Šukų dančiai *prilindę* LKŽ II_2 266 (Jnšk). *Reti* dantes šepečio, *negražiai linus šukuoja* LKŽ II_2 266 (Rdm). *Numušei* puodo ausį LKŽ I_2 502 (Gs). *Aplūžo* rėčkos ausis LKŽ I_2 503 (Kb). Batų ausys LKŽ I_2 503 (Ms). Grąžto ausis *išsikėlė* LKŽ I_2 503 (Pls). *Nenumink* vyžų nosies – *bėgs vanduo į vidų* LKŽ VIII 871 (Gdl). An žagrės nosies *ažsidėdo geležis* LKŽ VIII 871 (Grv). Lovos koja R 69, MŽ 92. Koja krasės R 342, MŽ 457. Dalgio koja *į tverta į dalgiakotį* LKŽ VI 291 (Srv). *Iššluostyk* girnų kojas, *jau pabaigiau malti* LKŽ VI 291 (Pgr). Plūgo ranka *nulūžo* LKŽ XI 156 (Rdš). Uzbonėlio ranka LKŽ XI 156 (Kb). [Mintuvų] ranka *iž dviej lentų sudaryta* DrskŽ 295.

2.Daiktavardinių prijungiamųjų junginių priklausomojo nario pozicijoje gali būti įvairūs sudėtiniai objektai, pvz.:

Iš Užvenčio kelias vedė Varnių pusėn, Žemaitijos širdin LKŽ XIV

865 (trš). *Durneliuo teko pati* d v a r o š i r d i s : *mūriniai namai, neapeinami sodai* (ps.) LKŽ XIV 865 (Vlk). L a i v o š i r d i s – *atominis reaktorius* LKŽ XIV 865 (tsp).

Širdies vardas perkeliamas pagal funkcijos panašumą, jos svarbą. Galėtume skirti semas "funkcija", "svarba", "centras". Ši reikšmė ($Š_{14}$) yra perkeltinė, nes ryškus emocinis vertinimas, vaizdingumas.

3. Pagal formos panašumą *širdimi* pavadinamos figūros, turinčios kraujo varomojo organo pavidalą ($Š_{29}$), pvz.:

Nebuvo meistro Jono Draikos, kuris pagražintų stogus žirgeliais, o langinėse išpjaustytų dobilus ir š i r d i s LKŽ XIV 866(K.Saj). *Atkalčių viduryje išpjauta* š i r d i s LKŽ XIV 866 (I.Simon). Š i r d e l e s *kokias te turėjo nuspirkę* LKŽ XIV 866 (Km).

4. Aktualizuojama sema"forma" ir tuomet, kai *širdimis* ($Š_{30}$) pavadinama kortų rūšis, pažymėta *širdies* pavidalo ženklais. Tai pavadinimas, atėjęs su realija, užfiksuotas šio amžiaus žodynuose (Š, NdŽ). Sinonimai – *šerdis* LKŽ XIV 647 (NdŽ, Slnt), *čirvas* LKŽ II 131 (Dkš, Ėr, Kp, Lnkv), *čirva* LKŽ II 131 (Gs, Ss, Grž) ir *raudė, raudis* (NdŽ).

5. Abstrakčią reikšmę *širdžiai* suteikė K.Sirvydas: *Koniec spraw... Galas darbų, pastatymas*, š i r d i s, *kuria daro kas daiktą kiekvieną* SD 102. Jo žodyne *širdis* ($Š_{31}$) reiškia tikslą, aktualizuojama sema "svarba".

6. Atkreipia dėmesį veiksmažodiniai junginiai, kuriuose daiktavardžio *širdis* įnagininku nurodoma veikėjo patiriamos būsenos priežastis: *serga širdžia, guli širdžia, mirė širdžia* (tą patį gali reikšti ir atitinkamai modifikuoti junginiai su prielinksniu *su*), pvz.:

Kai š i r d ž i a s e r g a *ar aplink širdį, šitos liekarstos gerai* LKŽ XIV 853 (Klt). *Boba* s u š i r d e s i r g u s i DūnŽ 355–356. *Tái* š i r d ž i a g u l ė j o *ligonin*ė*[je]* LKŽ XIV 853 (Krš). *Ligoninėj* g u l ė j a u s u š i r d ž i a LKŽ XIV 853 (Kb). *Eina va, puola ir* n u m i r š t a s u *šitomi* š i r d i m i DrskŽ 375. *Toj širdis plakė ir plakė iš vieno – ir* n u m i r ė š i r d ž i a LKŽ XIV 850 (Kpč).

Paskutiniame sakinyje *širdis* pavartota dviem reikšmėmis: pagrindine ($Š_1$) – "centrinis kraujo varomasis organas" ir šalutine ($Š_2$) – "širdies liga". Šalutinę reikšmę iliustruoja ir daiktavardiniai junginiai, kur pagrindinio dėmens pozicijoje – vaistų ar vaistažolių pavadinimai, o prielinksnis *nuo* su *širdies* kilmininku nurodo pagrindinio dėmens paskirtį, pvz.:

Tie šit [v a i s t a i] *y*[*ra*] n u š i r d i e s LKŽ K(End). R a t i l i a i n u o š i r d i e s LKŽ XIV 854 (Dgč). *Geria* ž o l e s n u o š i r d i e s DrskŽ 231.

6.1. Savitas metonimijos ryšys "kūno dalis" – "tos kūno dalies liga" būdingas daugeliui somatizmų. Tai reguliariosios polisemijos pavyzdys. Panašių junginių randame su kūno dalių pavadinimais *akis, burna, galva, inkstai, jeknos, kaklas, kaulai, pilvas, plaučiai, prieširdis, skilvis, snukis, skrandis, šonas, vėdaras, viduriai* ir kt., pvz.:

Visą amžių a k i m s n e b u v a u s i r g ę s LKŽ XII 576 (Všv). *Ką tu čia*

verdi? – Mosties nuo akių LKŽ VIII 902 (Brt). *Aš* susirgau burna LKŽ XII 577 (Kps). Apsirgo galva LKŽ XII 574 (Kp). Inkstais serga LKŽ IV 117 (OG 215). *Šalavijos buvo* nū kaklo DūnŽ 363. *Paršas* pastipo kaklu LKŽ V 92 (Skr). Susirgo *senis* kaulais LKŽ V 430 (Ds). Pilvu i pilvu mirdavo *seniau* LKŽ IX 1025 (Ck). *Kuo ans* sirgo, plaučiais *ar* kepenoms? – *Pirmiau, kad plaučiais* LKŽ X 15 (Šts). Plaučiais *ans* mirė LKŽ X 89 (Prk). *Liga matyti nu rąžymos vaiko:* pryširdžiu serga LKŽ XI 341 (Šts). *Bet* serga *i tokie vaikai* skilviais LKŽ XII 896 (Brs). *Ajiero šaknys yra* nu skilvio *gerai* LKŽ XII 896 (Kv). [*Karvės*] sirgo snukiais *ir nagų ligums* LKT 152 (Žg). Krilauninkai nū skrandies *gerai* DūnŽ 331. Skrandžiu mirė LKŽ XII 1039 (Skdv). *Šiemet* apsirgau šonu LKŽ XIV 737 (Lnt). Sirgau vėdarėliu, *o visa valgiau* LKŽ K (Ant). *Anas* vėderu numirė LKŽ K (Klt). Bajoras nuog vidurių *i kap kaulus suka* DrskŽ 356. Nuog vidurių, nuog jeknų *toj* žolė LKŽ K (Pls).

Šios metonimijos pavyzdį randame jau J.Bretkūno Postilėje: *Kaipo regim kitą* sergantį galva, akimis, ausimis, rankomis, kojomis, *kitą* širde, *kitą* pilvu, *kitą ir visu kūnu, kaip nepaeiti nei padirbti negal* BP I 89. Apsirgo viduriais, *kaip jo visas kūnas patino* BP I 112.

LKŽ reguliari išvestinė, motivuota somatizmų reikšmė "kūno dalies liga" išskirta tik *širdies* (reikšmės atspalvis) ir *prieširdžio* (atskira reikšmė) lizduose (ji menkai atspindėta aiškinamuosiuose lietuvių ir rusų kalbų žodynuose, žr. Babickienė 1985: 234). Tokios reikšmės buvimą patvirtina tai, kad iš jos padaromi ypatybės turėtojo pavadinimai su priesaga *-ininkas, -ė: širdininkas, -ė; kaulininkas, -ė; plautininkas, -ė; skilvininkas, -ė; skrandininkas, -ė; inkstininkas, -ė*, pvz.:

Širdinykai *jo visa giminė* DrskŽ 375. *Jo namuose yra dabar džiovininkų* kaulininkų *sanatorija* LKŽ V 433 (Rm). Plautininkas *ans, sudžiūvęs kaip nagas* LKŽ X 117 (Rdn). Skilvininkas *esu: geru beržo anglis sumaltas* LKŽ XII 896 (Skdv). Skrandininkai *rodė vienas kitam liežuvius ir ginčijosi, kieno baltesnis* LKŽ XII 1039 (trš). Inkstininkų *dabar labai daug* LKŽ K(Rdn).

Derėtų paminėti veiksmažodžio *turėti* reikšmę "būti gavusiam kokią nors ligą, negalavimą, sirgti kuo nors", kuri realizuojama objektiniuose junginiuose, kai priklausomasis dėmuo yra ligos pavadinimas, pvz.:

Jis musėt ligą turi, *kad teip spjaudo* LKŽ XVII 104 (Pn). *Aš sergu,* slogą turu LKŽ XVII 104 (Trk). *Jug* vėžį *nežinai, a* turi, *a neturi* LKŽ XVII 104 (End). Širdies mušimą turiu LKŽ XVII 104 (Rš). *Ans berašydamas laišką ir užgeso ant stalo:* širdies ligą turėjęs LKŽ XIV 853 (Vž). *Toks nesveikas buvo,* vėderėlio ligą turėjo LKŽ K(Antr). *O nežinojau, kad ans tur tą* skrandžio ligą LKŽ K(Yl).

Veiksmažodis *turėti* šia reikšme sudaro junginius ir su aptartąja somatizmų

metonimine reikšme "kūno dalies liga", pvz.:

Vienai darė operaciją, neatsigavo – ширдį turėjo LKŽ XIV 854 (Kv). *Anas uzbonus ansikilojo ir krito* – ширдį turėjo LKŽ K (Grv). *Vaikas* tur pryširdį LKŽ X 700(Šts). *Kas* kepenis turia, *negalia a nė čierką išgerti* LKŽ XVII 104 (Nmk).

Metonimija "kūno dalies liga" yra eliptiška (Pikčilingis II 273–274): sakome *serga* širdies liga, plaučių liga, kaulų liga, o trumpiau – *serga* širdimi, plaučiais, kaulais.

7. Veiksmažodiniuose junginiuose prielinksniai *prie* ir *ant* su širdies kilmininku gali būti vietos aplinkybės pozicijoje. Kai pagrindiniu žodžiu eina sąlytį (kontaktą) žymintys veiksmažodžiai *glausti* (arba ištiktukas *glust*), *spausti, dėti, segti*, tuomet *širdies* kilmininkas rodo veiksmo buvimo vietą, pvz.:

Aš prie širdies glaudžiu *smūtkelio koplytėlę seną* B.Braz. *Vien meilę norėtum dainuoti, apimti pasaulį,* priglaust prie širdies, *su meile saldžiai pabučiuot*! Mair. *Mylu mylu spust,* prie širdelės glust (sakoma myluojant vaiką) LKŽ XIV 854 (Grž). *Kietai kietai* prispaudė *galvą* prie širdies Vaižg. *Tai mes tau sudėsim po rūtos šakelę, tai mes tau* pri segsim prie *tavo* širdelės LKŽ XIV 854 (Drsk D 145). Pridėjęs *ranką* prie širdies, *bent pats sau pasakyk: "Netiesa, netiesa*!" LKŽ XI 159 (V.Bub). *Parvažiuojam – kareivelis rankeles* susidėjęs ant širdies, *nušautas* LKŽ XIV 854 (Lpl). Padėjęs *tris pirštus dešinės rankos pirm ant kaktos, tadang* ant širdes LKŽ XIV 854 (DK 16).

Šiuose junginiuose *širdies* reikšmė ($Š_3$) – "krūtinės vieta, po kuria yra širdis". Čia metonimiškai viena kūno dalis pakeičia kitą kūno dalį, tarp jų – gretybės santykis. Panašiuose kontekstuose gali būti sinonimiškai vartojamas somatizmas *krūtinė*, pvz.:

Priglaudė *jį* prie krūtinės *ir skara apgaubė jo galvą* V.Krėv. *Norėčiau lygiai aš visus* prispaust prie *degančios* krūtinės Mair. *Visa pamesi, rankas* sudėsi ant krūtinės, *ilsėsies* (*mirsi*) LKŽ XI 152 (Aps).

Metonimijos ryšį "kūno dalis" – "vieta, po kuria yra ta kūno dalis" randame ir somatizmų *viduriai, pilvas* ir *inkstai* reikšmių sistemoje, pvz.:

Mes mėgom prie kūdros ant pilvų *atsigulę gulėt.* Nėr. *Jis* lig pilvi *sušlapo* LKŽ IX 1026 (Pun). *Vėl dievagosis, mušis* į pilvą, *kad daugiau šitaip nebus* Alk (Pikčilingis II 245). *Ir vis, kas* ant pilvo *slenka* (*rėplioja*) LKŽ IX 1026 (BB3Moz11, 42). *Susiėmė* vidurius *ir ėmė labai rėkt* LKŽ K(Žb). *Vieton brangios juostos perjuosia virvėmis* inkstus *jų* LKŽ IV 117 (SP I 9).

8. Subjektiniuose junginiuose *širdis* gali eiti su veiksmažodžiais, nusakančiais jos patiriamas būsenas, pvz.:

Mano širdis jautė, *kad esi Raseiniuos* LKŽ XIV 854 (Rs). Širdis jauta – *būs blogai* LKŽ K(Varn). Jaučia *mano* širdužėlė, *neilgai čia būsiu, neilgai uliosiu* LKŽ XIV 854 (DrskD 74). *Teip ir* numanė *mano* šir-

d i s *bėdą* LKŽ VII 34 (Ut). Nujėgti n u j ė g ė *mano* š i r d e l ė, *kad taip bus, tik sakyt nepasakė* LKŽ IV 334 (Tr). Š i r d i s b a i d o s, *nenoriu to Jonio, netinka* LKŽ XIV 855 (Trk). S u s i b a i d ė š i r d i s *toms kalboms aple karą* LKŽ XIV 855 (Šts). *Kad neitau už tavę, tai* n e s d ž i a u g t ų š i r d e l ė ! LKŽ II_2 1014 942 (KrvD 17). *Nors kažin kaip tėvelių* š i r d y s t r o k š t ų *bent šiokį tokį mokslą jiems suteikti, bet, nelaimė, nėra ištekliaus, nėra atliekamo skatiko* LKŽ XVI 942 (Žem). Tokios tai meilės t r o k š t a *mano* š i r d i s ? Žem.

Čia subjekto pozicijoje *širdis* reiškia ne kūno dalį, o pavadina "visą" žmogų. Šiuo atveju turime klasikinį reikšmės perkėlimą, paremtą kiekybiniais daiktų santykiais, vadinamąją sinekdochą: visuma nusakoma dalimi (Pikčilingis II 261–263). Tą pačią situaciją veiksmažodžiais *jausti, numanyti, nujėgti, baidytis, susibaidyti, džiaugtis, trokšti* galima nusakyti paprasčiau, be daiktavardžio *širdis* – tiesiog su asmens pavadinimais (arba juos atstojančiais įvardžiais, arba išreikštais tik veiksmažodžių asmens formomis), pvz.:

Gal j a u t i, *kur čia gyvena tas žmogelis* ? LKŽ IV 318 (Kp). A š *ir* n u m a n i a u, *kad šitaip bus* LKŽ VII 834 (Trgn). J i s n u j ė g i a, *kas tai galėjo padaryti* LKŽ IV 334 (Žl). B a i d o s *kaip velnias kryžiaus* LKŽ I_2 557 (LTR). *Gavau* s u s i b a i d y t i, *ir iš to liga* LKŽ I_2 558 (Šts). T u d ž i a u g e i s, *į panas veizėdamas* LKŽ II_2 1014 (Als). A š *teip* t r o š k a u *mokslo* LKŽ XVI 941 (Grd). *Tekėt* m e r g e l ė s t r o k š t a LKŽ XVI 941 (Pv).

Metoniminiai junginiai su *širdimi* mintį išreiškia emocingiau, nuoširdžiau. Skirtingi raiškos būdai akivaizdūs liaudies dainose, pvz.:

V e r k s i, d u k r e l e, v e r k s *tavo* š i r d e l ė LKŽ XIV 854 (DrskD 142). Ž i n o *mano* š i r d e l ė, *katroj šaly mergelė* LKŽ XIV 854 (KrvD 137).

Kai kalbama apie žmogaus jausmus, nuotaikas, daiktavardžio *širdis* vietininkas paprastai nurodo jausmų, išgyvenimų, minčių vietą, pvz.:

Š i r d y *jaučiau skausmą ir sunkumą: tarsi didelė našta slėgė krūtinę* LKŽ XIV 857 (J.Bil). *Mane net gėda ima, kad man* š i r d y j e *galėjo tokių jausmų kilti* LKŽ XIV 857 (J.Jabl). *Tai kas žmogaus* š i r d y *sumažins kerštą* ? A.Mišk. *O* š i r d y j e *taip juoda ir klaiku* V.Myk-Put. *Oi matušaite, senoji galvaite, tamsta nežinojai, kas muno* š i r d a i t ė [j e] LKŽ XIV 857 (D 117). *Sakau skaudžius, nemalonius dalykus. Jie ilgai* š i r d y *tvenkėsi, ir juos reikia viešai pasakyti bent sau* M.Mart. *Pagalvojau savo* š i r d ė [j e], *ka iš tų pelų nebūs grūdų* LKŽ XIV 857 (Krž). *Žodis ilgai* š i r d ė [j e] *išbūna – atsargiau* LKŽ XIV 856 (Krš).

Širdis – ne tik jausmų vieta: ji reiškia daugiau – visus išgyvenimus, visą dvasios pasaulį, pvz.:

Su tavo gyvenimu nepasilyginsiu, bet kad kas žinotų mano š i r d į... R.Gran. *Kiek aš biedną mylėjau, ka tu žinotum muno* š i r d į ! LKŽ XIV 856 (Erž). *Kokia ta* š i r d i s *tura palikti tokiam suskydime* (nesugyvenančioje šeimoje) LKŽ XIV 856 (Klb X 126) (Krtn).

Aktualizuojama somatizmo *širdis* pagrindinės reikšmės sema "vidus" ir per-

sikeliama iš fizinio pasaulio į dvasinį pasaulį: šis organas tampa žmogaus jausmų, nusiteikimų simboliu, išgyvenimų centru ($Š_4$). Tai pati neapibrėžčiausia, pati atviriausia reikšmė: jai nusakyti nepakanka išskirti semą "dvasinis", joje susipina ir metoniminė, ir metaforinė šio žodžio vartosena. Ši reikšmė – simbolis: tai yra ne tik reikšmės perkėlimas, bet ir "perkėlimo reikšmės išplėtimas" (Daujotytė 1984: 96).

Dažnos metaforos, kai *širdies* kilmininkas, eidamas pažyminiu, žymi reiškinio kokybę: *širdies balsas, širdies kalba, širdies žodis, širdies šiluma, širdies šviesa, širdies ašaros, širdies žaizda.* Tokių metaforinių epitetų gausu poezijoje. *Širdies* svarbą poetinėje kalboje rodo vartojimo dažnumas. Šiuo daiktavardžiu žmogus išreiškia visa, kas sudaro jo esmę – ir fiziniu, ir dvasiniu požiūriu. Maironio "Pavasario balsuose" *širdis* yra dažniausiai ir daugiausia kartų (daugiau negu pusėje eilėraščių, 54 iš 100) pavartotas žodis (Jurgaitienė 1970: 136). Jis dažniausias ir S. Nėries lyrikoje (475 kartai, žr. Alekna 1980: 171, 382).

8.1 Vaizdžiai atsiskleidžia *širdies* perkeltinė reikšmė, sugretinus opozicinių žodžių poras *protas – jausmai, protas – širdis, galva – širdis*, pvz.:

1) *Man maišosi* j a u s m a i *ir nieko nebesako* p r o t a s V.Myk-Put. *Kad kas ateitų jį ir nuramintų, praskaidrintų jo* p r o t ą *ir* j a u s m u s A.Mišk.

2) *Priespauda akmeniu slogina* š i r d i s *ir* p r o t u s, *priespauda pančioja rankas ir kojas* Vaižg. *Lietuvos idėja, užvaldžiusi jo* p r o t ą *ir* š i r d į, *tarytum iškelia Mindaugą virš jo epochos* J.Marcin. *Tikėjimas žmonių bus silpnas, sverdės, nesieks* š i r d i e s *nei* p r o t o LKŽ XIV 308 (A.Baran). *Tiek sykių* p r o t o *prityrimas man* š i r d ž i a i *patarė tylėt* Mair.

3) Š i r d i s *prisipildė jausmų,* g a l v a *minčių* LKŽ XIV 856 (A.Vien). Š i r d i s *dažnai pasako tai, ko* g a l v a *nesupranta* LKŽ XIV 854 (J.Bil). Š i r d i s *valdo mumis jaunybė[je], o* g a l v a *senatvė[je]* LKŽ XIV 858 (Pln). *Su protu* g a l v o j e, *su meile* š i r d y j e *niekur nežūsi* LKŽ XIV 858 (Sim). *Šeimyna būdavo: tėvas* g a l v a, *motina* – š i r d i s LKŽ XIV 858 (Srj).

Tame pačiame kontekste vartojamos semantinės priešybės išryškina *galvos* ir *širdies* perkeltinių reikšmių turinį, parodo tą patį jų perkėlimo pagrindą.

Galva yra kūno dalis, kurioje esančios smegenys sąlygoja žmogaus mąstymą, yra protinės veiklos pagrindas. Tad *galvos* ir *proto* semantinės sąsajos yra pagrįstos organizmo fiziologinių funkcijų santykiu (metoniminis santykis "kūno dalis vietoj jos paskirties bei atliekamo veiksmo", Pikčilingis II 251). Tiesioginio funkcinio ryšio tarp *širdies* ($Š_1$) – "kraujo varomojo organo" ir *širdies* ($Š_4$) – "žmogaus jausmų, nusiteikimų, išgyvenimų centro" nėra, nes ji jausmų "negamina". Tačiau nuo seno yra žinomas psichikos ryšys su organizme vykstančiais (somatiniais) pokyčiais. Širdies ritmas sutrinka ne tik susirgus, sunkiai dirbant, bet ir išsigandus, susijaudinus, labai apsidžiaugus. Širdis yra organas, jautriausiai reaguojantis į žmogaus dvasinius išgyvenimus.

8.2. Vidiniam, psichiniam žmogaus pasauliui reikšti gali būti vartojamas ir daiktavardis *siela.* Mato evangelijoje skaitome: *Mylėsi Viešpatį, savo Dievą,*

visa savo š i r d i m i, visa *savo* s i e l a *ir visa savo mintimi* Skv Mt 22, 37. *Širdis* ir *siela* jungiami M. Daukštos Postilėje: *Jei* š i r d i s *arba* s i e l a *mūsų neraišo ant mūsų, tad turime duksėjimą Viešpaties Dieviep* DP 223. *Kaip gražiai laikei* š i r d į *ir* s i e l ą *savą* DP 307.

Širdis ir *siela* yra artimos reikšmės sinonimai: vienuose kontekstuose jie vienas kitą pakeičia, kituose – papildo. *Širdis* – sielos, vidinio žmogaus pasaulio, daiktiškas pavadinimas. *Siela* yra semantiškai platesnis žodis, jinai apima *širdies* neapibrėžtą turinį ir, eidama greta, po *širdies*, ją tikslina, pvz.:

Visi sąjūdžiai baigiasi tragiškai, jeigu žmogus užsimiršta turįs š i r d į *ir* s i e l ą, *nenusakomą, gal tik muzikoj ir poezijoj (ir maldoj) nujaučiamą savo esybę* S.Geda. *Žiūrėjo jų, globojo, ir ta švelni moteriškės įtaka išdailino ir nušvelnino jų būdą,* š i r d į, s i e l ą Vaižg. *Prašau, kad žaibas mane nutrenktų, kad vėjas, plėšiantis skraistę ir apnuoginantis mano kūną, apnuogintų mano* š i r d į *ir* s i e l ą B.Radz. *O, visą* š i r d į, *visą* s i e l ą *aš tau aukodavau kilniai!..* Mair. *Ū-ū – dejuodamas vėjas skverbias į* š i r d į *ir* s i e l ą S.Nėr.

Štai keletas *širdies* ir *sielos* vartojimo pavyzdžių, išreiškiančių tą patį turinį, pvz.:

Žmogaus š i r d i s *tarytum kiauras maišas: piktybė, meilė, grožis – viskas telpa* B.Sruog. *Tokiomis naktimis kiekvienas pajunta, kokios neaprėpiamos galios mylėti, kentėti, džiaugtis slypi jo* s i e l o j e B.Radz. *Dovanok, Aleliumai... Ne žodžiais –* š i r d i e s g i l u m o j *dovanok* LKŽ XIV 857 (K.Saj). S i e l o s g i l u m o j *iš karto supratau, kad tai apgavystė* LKŽ XII 518 (A.Vencl).

8.3. Pirmųjų lietuviškų raštų autoriai daiktavardį *širdis* taip pat vartojo kaip jausmų, vidinio žmogaus pasaulio reiškėją, pvz.:

Š i r d i s *mano džiaugiase iš išganymo tavo* Mž 530. Š i r d y *duok tavęsp jautėti* Mž 482. *Klausk, žmogau, tavo paties* š i r d į, *koksai yra tavo gyvenimas* LKŽ XIV 859 (BP II 285). *Bet karalių* š i r d i s *neištirama yra* BB Pat 25, 3. *Nuliūdimas papildė* š i r d i s *jūsų* DP 215. *Malda* š i r d e s, *ne nasro, žengia ing dangų* DP 538. *Aš miegmi, o* š i r d i s *mano jaučia* DP 79.

Šią perkeltinę reikšmę fiksavo ir pirmieji žodynai, pvz.:

Tikisi ko š i r d i s SD 449. *Mąstau, svarstau* š i r d y SD 391. *Sielvartas, apmaudas, nerimastis, tūžba, rūpestis* š i r d i e s SD 63. Š i r d i s *gaudžia* R 86, MŽ 113. *Gail man* š i r d y j e LKŽ XIV 855 (B). *Ko* š i r d i s *pilna, tai burna kalba* LKŽ XIV 859 (C II 623).

Religiniuose raštuose pabrėžiama žmogaus dvasinio gyvenimo svarba, tad juose gana dažnas *širdies* vardas, kalbama metaforiškai apie *širdies dirvą, sėklą širdyje*, pvz.:

O čia jau kiekvienas patis save įžvelg ir te pamatai, koki vienok yra d i r v a š i r d i e s *jo* DP 101. *Turime...* d i r v ą š i r d i e s *savo, gerai išdirbtą, sėmeniesp žodžio Dievo atnešt* LKŽ XIV 858 (SE 47). S ė k l a *prisiėmė* š i r d y *jo* LKŽ XIV 858 (MP 101). *Žodį aną išima, kursai* p a s ė t a s *buvo* š i r d y s e *jų* Ch[1] Mr 4, 15.

M. Mažvydo raštuose *širdis* pavartota 118 (Urbas 1996: 363–364), o M. Daukšos Postilėje – apie 600 kartų (Kudzinowski 1977: 282–284).

8.4. Pirmuosiuose Biblijos vertimuose žmogaus vidaus, dvasios pasaulio reikšme pavartojami ir somatizmai *inkstai, įsčios, viduriai*, pvz.:

I n k s t a i *mano labai ilgsta prieglaubty mano* LKŽ IV 117 (ChJob, 19, 27). *Ir mano* į s č i o s (paraštėje i n k s t a i) *džiaugiasi, kaip tavo lūpos tiesą kalb* BBPat 23, 17. *Ir pasiskubino Jozefas,* v i d u r i a i *nes jo užsidegė prieš brolį savo* LKŽ K (Ch 1 Moz 43, 30).

Šių somatizmų tokia reikšmė būdinga kitoms kalboms, mūsų tarmėse nevartojama, todėl LKŽ ji turi būti pateikta kaip svetimybė. Naujausiuose Biblijos vertimuose verčiama somatizmu *širdis*, plg.:

To trokšta š i r d i s *mano krūtinėje* ST Job 19, 27. *Džiūgausiu visa* š i r d i m i, *kai tavo lūpos dorai kalbės* ST Pat 23, 17. *Ir jis pasiskubino išeiti, nes jo* š i r d i s *buvo susigraudinusi dėlei jo brolio* Skv 1 Moz 43, 30.

9. Kai kuriuose kontekstuose *širdies*, jausmų simbolio, reikšmė susiaurėja, darosi apibrėžtesnė.

Širdies vietininkas gali žymėti vietą, talpinančią ne jausmus, o mylimą asmenį, pvz.:

Kol akis užmerksi, vaikas būs š i r d ė [j e] LKŽ K(Rdn). *Čion yr* š i r d y *mergelė* LKŽ XIV 857 (JD 155). *Perniek visos kalbužės, kad yr* š i r d y *bernužis* LKŽ XIV 857 (BsO 61). *Kad ir su kitais kalbėjau, tave* š i r d e l ė j *turėjau* (d.) LKŽ XIV 856 (Mlk). *Ei bernyti tu mano, ei jaunasis tu mano, ar mylėsi tu mane, ar laikysi* š i r d y j e ? LKŽ XIV 856 (KlvD 20). *Argi jau man nėra vietos tavo* š i r d y j e V.Krėv.

Širdies kilmininkas gali žymėti ne daikto, reiškinio, o asmens kokybę. Tuomet jo reikšmė darosi labai būdvardiška, semantiškai suartėja su būdvardžiais *mielas, mylimas*, pvz.:

Juk tu žinojai, š i r d i e s *bernyti, mane dvare nesėdint* LKŽ XIV 857 (KlvD 275). *Neraudok,* š i r d i e s *vaikeli, liūlia, liūlia... Neramus* š i r d i e s *vaikelis neužmiega* S.Nėr. Š i r d i e s p r i e t e l i u s Lex 48.

Daiktavardis *širdis* tampa meilės jausmo, palankumo, prieraišumo simboliu ($Š_5$).

Veiksmažodiniai junginiai, kuriuose *širdies* galininkas eina su veiksmažodžiais *pažadėti, paskirti, prisikalbėti, patraukti, pavilioti*, yra labai metaforiški, jie priartėja prie frazeologizmų lygmens, pvz.:

Tu su manim kalbi, man š i r d į p a ž a d i, *o kai užsigrįžti, kitai ranką duodi* LKŽ III 653 (Žž). *Tur būt savo* š i r d į *jau* p a s k y r e i *kam nors* LKŽ XIV 859 (J.Dov). *Atsiminki, bernužėli, kaip meiliai kalbėjai, kol tu mano* š i r d u ž ė l ę *sau* p r i s i k a l b ė j a i (d.) LKŽ XIV 859 (Plv). *Šypters merga ir* p a t r a u k s š i r d į DrskŽ 375. *Nesek sau rožės prie kasų: ji* š i r d į *jauną* p a v i l i o s Mair.

Kai kalbama apie jauną, nesenstančią širdį, taip pat išreiškiama meilės idė-

ja, šio jausmo amžinumas, pvz.:

Senas esi, o širdis *ta pati,* nepasensta LKŽ XIV 859 (Krš). *Ka i sena,* širdis jauna LKŽ XIV 859 (Rdn). *Žinau, nepražys jau skruostai papilkėję – tegu bent krūtinėj* širdis nesenėja V.Myk-Put.

10. Daiktavardiniuose junginiuose priklausomuoju dėmeniu einantys būdvardžiai gali nurodyti ne tik fizines (žr. 3. 7.), bet ir dvasines *širdies* ypatybes, pvz.:

Visi žmonės gimsta juk ne iš aukso, bele širdis gera LKŽ XIV 860 (Stl). *Prieinamas bėdoj,* geros širdies *žmogus* LKŽ XIV 860 (Dgč). *Tasai žmogus* jautrios širdies LKŽ XIV 861 (Dkš). *Jis* gailios širdies, *užjaučia* LKŽ XIV 861 (Pv). *Tura* piktą širdį, *supyko* LKŽ XIV 861 (Rsn). *Jis yra* atlaidžios širdies, *t.y. atsileis ant tavęs, kad yra supykęs* LKŽ I_2 391 (J I 131). *Novijo vaikus nusisamdę, buvo* baisių širdžių DūnŽ 219. *Rods, yr daug žioplių, kurie nabagelį būrą iš* nelabos širdies *per paiką drimelį laiko* K.Donel.

Šiuo atveju *širdis* turi reikšmę, padedančią charakterizuoti žmogų: ją laikytume žmogaus dvasinių ypatybių, charakterio, polinkių simboliu ($Š_6$), pvz.:

Jeigu visi žmonės būt vienoda širdžia, *būt blogai* LKŽ XIV 860 (Skr). *Munie nėr toki* širdis *skusties* LKŽ XIV 860 (Vgr). *Aš jau tokios* širdies, *kad gero žmogaus negaliu užmiršti* LKŽ XIV 860 (Skr). *Aš myliu tave labiau už tavo* širdį, *negu už karūną* LKŽ XIV 860 (J.Balč).

10.1. $Š_6$ fiksuota pirmuosiuose žodynuose, ją randame senuosiuose raštuose, pvz.:

Širdis *kaip motinos* R 262. Tėtiška širdis *neperleidž* LKŽ XIV 860 (C I 396). *Geras noras,* gera širdis SD^1 22. *Pasigatavykiat ginklais ir būkiat* drąsios širdies LKŽ XIV 861 (BB 1 Mak 3, 58). *Dievas gerai daro jiems, kurie yr* geros *ir* tiesios širdies DP 30.

10.2. Norint vaizdingiau, įtaigiau nusakyti žmogaus būdą, vartojami palyginimai, pvz.:

Žmonių širdės kaip akminai: *vienas kitą ėstinai ėda* LKŽ XIV 860 (Krš). *Vyro* širdis – akmuo, *moteriškos* – vaškas LKŽ XIV 862 (Erž). *Ano* širdis kap geležis: *naktuit nieko nepr[i]imdo, nė vienas tę neažnaktujo* LKK XIII 124 (Grv).

Sakoma ir be lyginimo nuorodos, tiesiog, kad žmogus yra *akmeninės, auksinės, kietos, minkštos, šaltos širdies.* Simbolinė *širdies* reikšmė junginiuose su perkeltinės reikšmės būdvardžiais, nusakančiais asmens davsines ypatybes, sudaro sąlygas formuotis frazeologizmams, įvairiai charakterizuojantiems žmogų.

11. *Širdis,* vartojama su būdvardžiais, nusakančiais dvasines ypatybes, gali sinekdochiškai reikšti asmenį, pasižymintį tam tikromis dvasinėmis ypatybėmis ($Š_7$), pvz.:

Ana, ar tai nėr visokių širdžių *sviete!* LKŽ XIV 862 (Skr). *Ot* šir-

d i s , *kad jį perkūnas – gulintį mušt!* LKŽ XIV 862 (Žl). *Taip griūva sienos, liūdnesnės kas dieną, griaudindamos* j a u t r i ą š i r d į *ne vieną* Mair. P i k t a š i r d i s *dainos nemėgsta* LKŽ XIV 862 (TŽ V 602 (Al).

12. *Širdis* be pažymimojo žodžio gali pavadinti tiesiog žmogaus ypatybę. Tuomet ji reiškia gerąsias dvasines ypatybes: nuoširdumą, gerumą, jautrumą, atjautimą ($Š_8$), pvz.:

Kai nėra š i r d i e s , *tai svetimi namai, svetimi laukai* LKŽ XIV 862 (Dkš). *Ačiū, už* š i r d į *ačiū* LKŽ XIV 862 (Bb). *Už* š i r d į – š i r d į , *už akmenį – akmenį* LKŽ XIV 862 (An). *Aš savo vaikus mokiau* š i r d i e s D.Mušinskas.

Labai geras žmogus gali būti prilygintas širdžiai, pvz.: *Oi tetule,* š i r d i s , *ne žmogus, jau toks geras, toks geras* B.Radz.

12.1. Metoniminis santykis "kūno dalis vietoj ypatybės" (Pikčilingis II 251) būdingas ir kitiems somatizmams: *galva* gali reikšti galvotumą, išmanymą, *nagai* – nagingumą, *liežuvis* – iškalbingumą, pvz.:

Reikia g a l v o s *tam darbui* LKŽ III 78 (Jnšk). *Kas ano* n a g a i *buvo, ko ans nepadirbo!* LKŽ VIII 498 (Mžk). *Vieni* n a g a i s , *kiti* g a l v a *duoną pelno* LKŽ IX 773 (PPr 55). *Ot ana tur* l i e ž u v į LKŽ VII 458 (KlvrŽ). L i e ž u v ė l i s *jos – tai nė velnias neapkalbės* LKŽ VII 458 (Ukm).

13. *Širdis* turi ypatingą vertę, todėl sakoma, pvz.:

Mylėk jį kaip brolį savo, k a i p o š i r d į *savo* LKŽ XIV 858 (Tat). *Myli* k a i p š i r d į , *riša kaip vagį* (vysto vaiką) LKŽ XIV 859 (LTR).

Vertės sema aktualizuojama, kai *širdis* vartojama pažyminio pozicijoje kaip nuolatinis epitetas ($Š_9$) ir atlieka požymio funkciją, pvz.:

Močiute motinėle, močiute š i r d u ž ė l e , *ar tu turėjai didį vargelį,ik mane užauginai?* LKŽ XIV 864 (Niem 4). *Sesule viešnele, dalyk spodkus: tėvuliui* š i r d e l e i – *palši jaučiai, motulei* š i r d e l e i – *margos karvės* LKŽ XIV 864 (VoL 392 (Onš). *Lydi motulė* š i r d e l ė , *balto sidabro spurgelė* (d.) LKŽ XIII 556 (Mrc).

Tokia apibendrinta deminutyvinė *širdies* vartosena būdinga liaudies dainoms: širdies deminutyvai paprastai yra *motinėlės* ir *tėvelio* emociniai palydovai.

14. Ypač išryškėja vertės sema, kai *širdis* vartojama kaip kreipinys ($Š_{10}$), pvz.:

Š i r d i e *mano, renkis in veseliją: tavo vyriausia sesuo ženyjasi* LKŽ XIV 864 (LB 168). *Sesule,* š i r d e l e , *rūtele, kvietkeli mieliausias, aukseli brangiausias, pasiūk šventai Onai, pasiūk!* LKŽ XIV 864 (Lp). *Aš nevadinau jįjį vardeliu,* – š i r d y t ė , *meilytė, patieka mano* LKŽ XIV 864 (JV 880).

Maloniniai *širdies* deminutyvai vartojami perkeltine kreipinio reikšme, norint išreikšti palankumą, meilumą. Deminutyvinės malonumo reikšmės pagrindu susiformavusi maloninio kreipinio reikšmė yra apibendrinta abiejų giminių asmenims (Šimėnaitė 1995: 150).

14.1. Panašiai metaforiškai kreipiamasi į artimą, mielą žmogų paukščių, uogų, gėlių, aukso, sidabro ar kitų malonių, gražių, vertingų dalykų deminutyviniais vardais (Šimėnaitė 1990: 66–67). Tokie maloniniai kreipiniai užfiksuoti

jau XVIII a. pradžioje J.Brodovskio rankraštiniame žodyne: *Mano širdel, mano sakalėl, mano auksel* LKŽ XIV 864 (B 690).

14.2. *Širdies* kreipinio reikšmė sudarė prielaidas gero, švelnaus būdo asmenį arba tą, kuris nuolat vartoja šį kreipinį, pravardžiuoti *Širdele, Širdelynu, Širdyte, Širduku, Širduke, Širdute* ir net *Širdeliene* (L Pr 406). Tokios pat kilmės būtų "Lietuvių kalbos pavardžių žodyne" užfiksuota pavardė *Širdukas* (LPŽ II 936 (Kv).

15. Mielas, brangus, mylimas asmuo gali būti vadinamas tiesiog *širdele, širdute* ($Š_{11}$), pvz.:

Nematysiu savo š i r d u t ė s *par laukelius parlinguojant namo* LKŽ XIV 863 (Grk). *Yra, kad yra, trys audėjėlės, nėra, kad nėra muno* š i r d e l ė s LKŽ XIV 863 (D 29).

Šių pavyzdžių sinonimai būtų *mylimasis, -oji; brangusis, -ioji.*

16. Įdomu, kad *širdis* ne visada reiškia meilę, gerumą. Junginiuose su veiksmažodžiais (*pa*)*imti, užeiti, pereiti* ji ($Š_{12}$) būna pykčio sinonimas, pvz.:

Ažu itokius darbus paskutinė š i r d i s i m a LKŽ XIV 864 (Arm). *Kad* p a ė m ė *mane* š i r d i s *ant jo!* LKŽ XIV 864 (Pun). *Teip* š i r d i s u ž ė j o, *kad kiek neapsiverkiau* LKŽ XIV 864 (Srv). *Jau i vėl gražiai kalbu, mat,* š i r d i s p a r ė j o LKŽ XIV 865 (Dl).

16.1. Tik platesnis kontekstas padeda atskirti priešingas to paties žodžio reikšmes, pvz.:

Nebuvo s u š i r d ž i a *žmonys* LKŽ XIV 862 (Užv). *Ir žvirblys* s u š i r d ž i a ! (sakoma apie ką mažą, piktą) LKŽ XIV 865 (Krok).

Širdis talpina visus jausmus, įvairiausius nusiteikimus, tad galima suprasti, kad ji gali būti ne tik gerumo, bet ir pykčio reiškėja (apie poliarines to paties žodžio reikšmes ir šio reiškinio archaiškumą plačiau žr. Ermanytė 1996: 53–59).

16.2. Iš šių priešingų *širdies* reikšmių padaromi priešingų reikšmių būdvardžiai *širdingas, -a; širdus, -i* ir daiktavardžiai *širdžius*, pvz.:

a) *Tas* š i r d i n g s *žmogus, kaimynu mūsų bebūdams, kožną vis lietuviškai mylėdavo sėbrą* K.Donel. *Ji tokia* š i r d i *žmona* LKŽ XIV 900 (Jrb). *Tavo dantys išbyrės, išbyrės, nė* š i r d ž i u k a s *nemylės, nemylės* LKŽ XIV 900 (JV 718).

b) *Anas labai* š i r d i n g a s , *nekliudyk geriau* LKŽ XIV 849 (Dbg). *Neerzink tu jo, ba anas labai* š i r d u s LKŽ XIV 900 (Ds). *Iš jos tikra* š i r d ž i u s : *tik neužumušė karvės užpykus* LKŽ XIV 900 (Trgn).

Šių vedinių su pykčiu susijusios reikšmės darybiškai gali būti siejamos su *širdies* reikšme "piktumas, pyktis" ir su veiksmažodžiu *širsti* "pykti, niršti" (Šimėnaitė 1995: 153, 152). Akivaizdūs *širdies* ($Š_{12}$) ir *širsti, širdytis* semantiniai ryšiai (Skardžius 1943: 487, 534; FrnW) nėra tipiški. Darybiškai neskaidomas pirminis veiksmažodis *širsti* turi savą darybos pardigmą.

16.3. Atkreipia dėmesį tai, kad *širdis* reikšme "piktumas, pyktis" dažniausiai vartojama pietų ir rytų Lietuvoje (LKŽ XIV 864–865). Šios reikšmės nėra

senuosiuose raštuose ir žodynuose. Pirmą kartą ji užfiksuota rankraštiniame rytietiškame žodyne (RtŽ).

16.4. Pykčio sinonimai *širdas** ir *širsmas* užfiksuoti tik po kartą (LKŽ XIV 846, 905), o daugiskaitinis daiktavardis *širdai* "piktumai, kivirčai" dažnesnis, pvz.:

Anas b e š i r d ų *su kaimynais neapseina* LKŽ XIV 845 (Prng). I š š i r d ų *suskovė* LKŽ XIV 845 (Lp).

16.5. Somatizmą *širdis* reikšme "piktumas, pyktis" vartoja latviai (ME III 843–844, ĒIV III 351, LLVV VII_2 324), baltarusiai (ТСБМ V_1 439), rusai (ССРЛЯ XIII 683, plačiau žr. Šanskij 1985: 227). Šiose, taip pat hetitų, albanų, armėnų kalbose *širdies* pavadinimą galima gretinti su tą pačią šaknį turinčiu veiksmažodžiu, vartojamu reikšme "pykti" (Tischler 1980: 524).

16.6. Reikšmę "piktumas, pyktis" turi ir somatizmas *tulžis*, pvz.:

Juk aš ne piktuoju, štai nuryk gurkšnelį ir savo t u l ž į *nuramink* LKŽ K(J.Balč). *Išliejau visą* t u l ž į , *tai net lengviau* LKŽ K (Dbk).

Tarptautinių žodžių *melancholija, splinas*, reiškiančių neigiamus jausmus, pirminė reikšmė susijusi su graikiškais somatizmais *tulžis* (*cholē*) ir *bluznis* (*splēn*). K. Sirvydas *melancholiją* vertė junginiu *tulžis pridegusi* (SD 145).

17. Subjektiniuose junginiuose *širdis* gali eiti su veiksmažodžiais, nusakančiais jos patiriamas fizines, fiziologines būsenas, pvz.:

Valgyk, ko š i r d i s t r o k š t a , *gerk, ko* š i r d i s g e i d ž i a LKŽ XIV 863 (Btg). N o r *mano* š i r d u ž ė *saldaus miegužėlio* LKŽ XIV 863 (N 40). Š i r d i s a t s i g a v o , *kaip užgėriau vandens* LKŽ XIV 863 (J I 147). N u s a l ė s š i r d i s , *taip saldžiai užėdus* DūnŽ 313. Š i r d i s p u r t i n a s *tokiu pienu skystainiu* LKŽ XIV 863 (Ggr). *Man* ė m ė š i r d i s b l o g t , *kraują pamačius* LKŽ XIV 863 (Jž). P y k i n ė [j a] š i r d i s , *vemsu* DūnŽ 256. P y k s t a m i š i r d i s SD^1 15, 65; SD 31.

Širdis šiuose pavyzdžiuose *trokšta, geidžia, nori, atsigauna, nusalėja, purtinas, blogsta, pykinėja, pyksta*: jos būsena priklauso nuo konteksto, susijusio su fiziologiniais poreikiais, dažniausiai su maistu ar kitomis fizinėmis reakcijomis. Ji sinekdochiškai reiškia asmenį, reaguojantį į fiziologinius dirgiklius, ji yra gyvybinių funkcijų centras. Šią reikšmę apibrėžtume taip: "žmogaus organizmo reagavimo, poreikių, fiziologinės būklės simbolis" ($Š_{13}$).

17.1. $DŽ_3$ šios *širdies* reikšmės apibrėžimas per daug sukonkretintas: "skrandis, gerklė kaip skonio (retai–kvapo) reflekso pamatas". *Širdis* nėra nei *skrandis*, nei *gerklė*. Vėl susiduriama su dalies ir visumos santykiais: *širdis* yra žmogaus, fiziologinių pojūčių, reakcijų turėtojo, simbolis.

---

* LKŽ 14 t. pateiktas J. Bretkūno Biblijos sakinys su neteisingai iššifruotu žodžiu *širdas* (LKŽ XIV 846 (BB Na 2,1): turi būti *smirdas*. A. Lyberio "Sinonimų žodyne" pateikto žodžio *šiřdis* (2) su nuoroda į lizdą *pyktis* (Lyberis 1980: 425) neliudija akademinio "Lietuvių kalbos žodyno" kartoteka.

IŠVADOS

Daiktavardžio *širdis* leksinė-semantinė struktūra būtų tokia:

1. "kūno vidaus dalis, centrinis kraujo varomasis organas, primenantis apversto kūgio formą".
2. "to organo liga".
3. "krūtinės vieta, po kuria yra tas organas".
4. prk. "šis organas kaip žmogaus jausmų, nusiteikimų simbolis, išgyvenimų centras, vidaus pasaulis".
5. prk. "šis organas kaip meilės jausmo, palankumo, prieraišumo simbolis".
6. prk. "šis organas kaip žmogaus dvasinių ypatybių, charakterio, polinkių simbolis".
7. prk. "tam tikromis dvasinėmis ypatybėmis pasižymintis asmuo".
8. prk. "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas".
9. scom.ppr.dem. "maloninis epitetas".
10. scom. ppr. dem. "maloninis kreipimasis".
11. scom ppr. dem. "mylimasis, -oji; brangusis, -ioji".
12. prk. "piktumas, pyktis".
13. prk. "šis organas kaip žmogaus organizmo reagavimo, poreikių, fiziologinės būklės simbolis".
14. prk. "svarbiausia dalis, vidurys, centras".
15. "vidurinė minkštesnė medžio dalis, šerdis".
16. "lino šiaudelio vidurio pluoštas".
17. "vidurinė kai kurių daržovių dalis".
18. "daigo vidurio lapeliai".
19. "vidurinė vaisiaus dalis, sėklalizdis".
20. "žiedo vidurys".
21. "grūdo branduolys".
22. "gubos vidurys – paprastai trys surišti pėdai".
23. "mestuvų vidurinė kartis, ašis".
24. "girnų ašis, varpstė".
25. "varpo kankalas".
26. "centrinė arklo dalis, išara".
27. "kartelė, jungianti ratų pirmagalį su pasturgaliu, pertrauktis, įšautys".
28. "gulstinio ratelio trinkelė, laikanti skersinį su ritės stulpeliais, ropė".
29. "apskrita figūra, kurios viršus įlinkęs, o apačia pasmailėjusi".
30. "raudonomis širdies pavidalo akimis žymima korta".
31. "tikslas".

Daiktavardžio *širdis* polisemija yra mišrioji (žr. schemą, 82 p.), nors pirmoji, pagrindinė semema "kraujo varomasis organas" motyvuoja visas tiesiogines ir perkeltines reikšmes, vienijamas bendrų semų (žr. lentelę, 83 p.; pliusas rodo, kad semema turi tokią semą).

Daiktavardžio *širdis* reikšmių schema

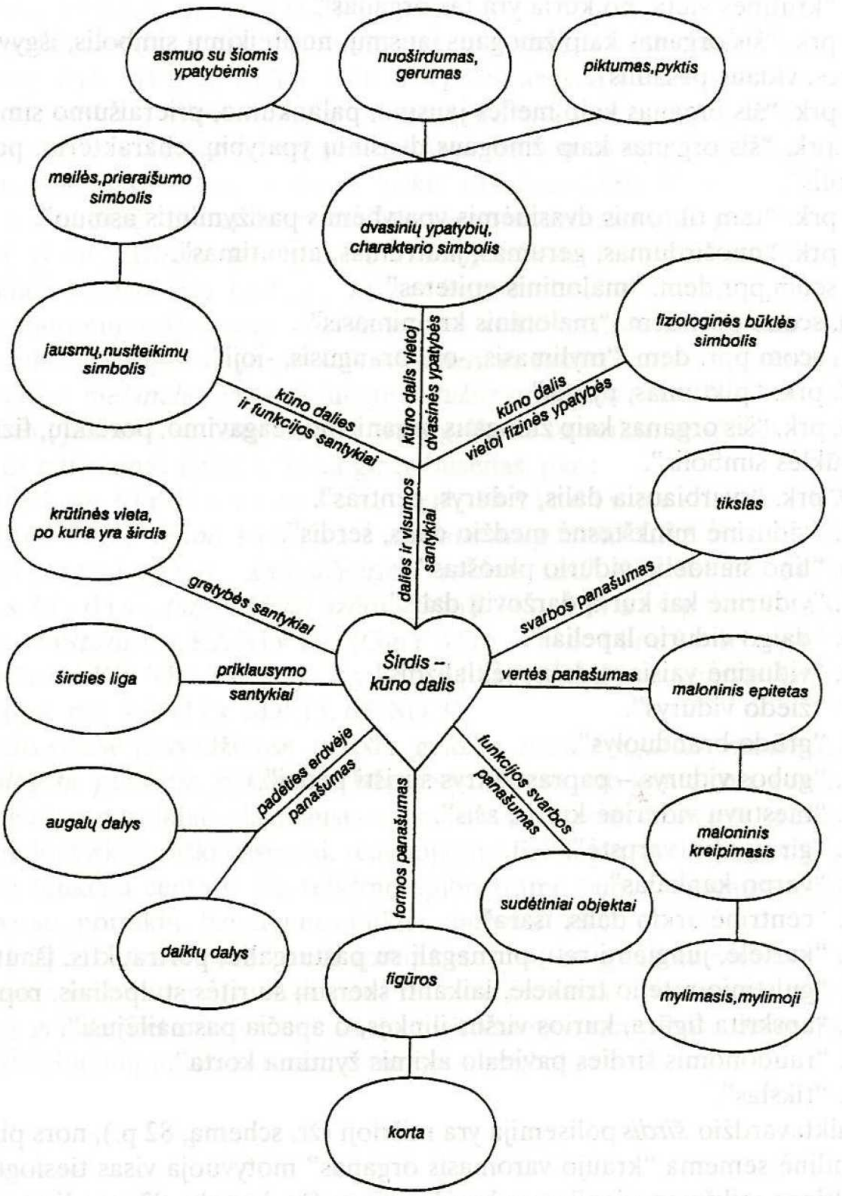

Daiktavardžio *širdis* sememos ir semos

ŠIRDIS / SEMOS / SEMEMOS	dalis	visuma	funkcija	funkcijos sutrikimas	forma	centras	vidus	išorė	fizinis	dvasinis	žmogus	gyvūnas	augalas	daiktas	sudėtiniai objektai	svarba	vertė	emocinis: teigiamas	emocinis: neigiamas	termininis	konkretus	abstraktus
$Š_1$	+		+		+	+	+		+		+	+				+							
$Š_2$				+					+		+	+											
$Š_3$								+	+		+	+											
$Š_4$		+					+			+	+							+	+				
$Š_5$		+					+			+	+							+					
$Š_6$		+					+			+	+							+	+				
$Š_7$		+								+	+							+	+				
$Š_8$		+					+			+	+							+					
$Š_9$		+								+	+							+					
$Š_{10}$		+								+	+						+	+					
$Š_{11}$		+								+	+							+					
$Š_{12}$		+					+			+	+								+				
$Š_{13}$		+	+				+		+		+												
$Š_{14}$	+		+			+									+	+		+		+			
$Š_{15\text{-}22}$	+					+							+							+	+		
$Š_{23\text{-}28}$	+					+								+							+		
$Š_{29}$					+									+							+		
$Š_{30}$					+									+						+	+		
$Š_{31}$																+							+

Galima skirti dvi *širdies* reikšmių grupes.

1) Pirmąją sudaro nominacinio pobūdžio (denotatinės) reikšmės: tai pagrindinė, pavadinanti žmogaus ar kito gyvūno kūno vidaus dalį (organą), ir šalutinės reikšmės, įvardijančios kitus tikrovės objektus. Išblėsusios metaforos, kai kūno dalimi pavadinami panašūs daiktai, būdingos daugeliui somatizmų: tai universalus reikšmės perkėlimas "kūno dalis" – "daikto dalis".

2) Kitą reikšmių grupę sudaro šalutinės perkeltinės reikšmės, išreiškiančios žmogaus vidaus, dvasinį pasaulį. Tai frazeologiškai susijusios reikšmės, atskleidžiančios *širdies* simbolinį turinį.

Opozicija *kūnas – širdis*, rodanti visumos ir dalies santykį, plėtojantis *širdies* reikšmių sistemai, tampa pagrindine tiesioginės ir perkeltinių reikšmių opozicija, semantine *kūno – dvasios*, *materijos – dvasios* opozicija. *Širdis* perkeliama iš fizinės veiklos į psichinę ir sujungia dvi pasaulio puses – materialųjį ir dvasinį pasaulį.

Daiktavardis *širdis* – ne tik somatizmas. *Širdis* – mikrosistema, įvairiausiais asociaciniais ryšiais jungianti apčiuopiamą daiktų, konkretaus materialiojo pasaulio dalį ir neregimą, neapibrėžtą dvasinį pasaulį. Šis žodis – pati talpiausia metafora: jo reikšmių sistema, lemiama realijos svarbos, yra ryškus kalbos antropocentrizmo pavyzdys.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

A l e k n a V. 1980: Salomėjos Nėries poezijos dažnumų žodynas. – *Literatūra ir kalba* 16, 167–423.

A r u t i u n o v a N. D. 1980: Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов значения. *Аспекты семантических исследований*, Москва: Наука, 156–249.

B a b i c k i e n ė Z. 1985: Reguliariųjų išvestinių reikšmių pateikimas aiškinamuosiuose lietuvių ir rusų kalbų žodynuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 24, 223–235.

BB – *Biblia tatai esti wissas Schwentas Raschtas* Lietuwischkai perguldytas per J a n ą B r e t k u n ą Liet. Pleboną Karaliaucziuie (1590 m. rankraštis).

BP – *Postilla* ... Per J a n a B r e t k u n a ... Karaliaucziuie ... 1591. I ir II dalis.

B. Braz – B. B r a z d ž i o n i s, jo raštai.

Ch[1] – *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament* 2, *Tekst*, Poznań: Zakład narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958; 3, *Indeks*, Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1964.

D a u j o t y t ė V. 1984: *Lyrikos teorijos pradmenys*, Vilnius: Mokslas.

K. Donel – K. D o n e l a i t i s (1714–1780), jo raštai.

DP – *Postilla Catholicka* ... Per Kunigą M i k a l o i v D a v k s z ą ... iż łękiczko perguldita... Wilniui Drukârnioi Akadêmios ... 1599.

DrskŽ – N a k t i n i e n ė G., P a u l a u s k i e n ė A., V i t k a u s k a s V. *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1988.

DūnŽ – V i t k a u s k a s V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.

$DŽ_1$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.

$DŽ_2$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mintis, 1972.

$DŽ_3$ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

ĒIV III – K a g a i n e E. *Ērgemes izloksnes vārdnīca* 3, Rīga: Zinātne, 1983.
E r m a n y t ė I. 1997: Kelios pastabos apie enantiosemiją. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 53–59.
F i l l m o r Č. 1983: Филлмор Ч. Об организации семантической информации в словаре – *Новое в зарубежной лингвистке* 14, Москва: Прогресс, 23–60.
FrnW – E. F r a e n k e l. *Litauisches etymologisches Worterbuch* 1–2, Heidelberg-Göttingen, 1955–1965.
G i j o m G. 1992: Гийом Г. *Принципы теоретической лингвистики*, Москва: Прогресс.
R. Gran – R. G r a n a u s k a s, jo raštai.
I v i č M. 1973: *Lingvistikos kryptys*, Vilnius: Mintis.
J a k a i t i e n ė E. 1988: *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.
J u r g a i t i e n ė I. 1970: Maironio "Pavasario balsų" dažnuminis žodynas. – *Literatūra* 13(1), 133–153.
K a r a u l o v J. N. 1976: Караулов Ю.Н. *Общая и русская идеография*, Москва: Наука.
K a s a r e s Ch. 1958: Касарес Х. *Введение в современную лексикографию*, Москва: Издательство иностранной литературы.
K ė z y t ė S. 1961: Perkeltinės žodžio reikšmės ir jų pateikimas "Lietuvių kalbos žodyne".– *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4, 233–253.
K o t e l o v a N. Z. 1974: Котелова Н.З. Искусственный семантический язык (теоретические предпосылки). – *Вопросы языкознания* 5, 48–63.
V. Krėv – V. K r ė v ė - M i c k e v i č i u s (1882–1954), jo raštai.
KTŽ – G a i v e n i s K., K e i n y s S. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa, 1990.
K u d z i n o w s k i Cz. 1977: *Indeks-słownik do "Daukšos Postilė"* 2, oprac. Cz.Kudzinowski, Poznań:Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
K u z n e c o v a Ė. V. 1982: Кузнецова Э.В. *Лексикология русского языка*, Москва: Высшая школа.
L e x – *Lexicon Lithuanicum*, parengė V. D r o t v i n a s. Vilnius: Mokslas, 1987 (Rankraštinis XVII a. vokiečių-lietuvių kalbų žodynas).
L y b e r i s A. 1980: – *Sinonimų žodynas*, Vilnius: Mokslas.
LKA I – *Lietuvių kalbos atlasas* 1, *Leksika*, Vilnius: Mokslas, 1977.
LKT – *Lietuvių kalbos tarmės*, Vilnius: Mintis, 1970.
LKŽ I_2–II_2 – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, Vilnius: Mintis, 1968–1969.
LKŽ III–XVII – *Lietuvių kalbos žodynas* 3–6, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956, 1957, 1959, 1962; 7–9: Mintis, 1966, 1970, 1973; 10–15: Mokslas, 1976, 1978, 1981, 1984, 1986, 1991; 16–17: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, 1996.
LKŽ K – "Lietuvių kalbos žodyno" kartoteka.
LLVV VII_2 – *Latviešu literārās valodas vārdnīca* 72, Rīga: Zinātne, 1991.
LPr – B u t k u s A. *Lietuvių pravardės*, Kaunas: Aesti, 1995.
LPŽ II – *Lietuvių pavardžių žodynas* 2, Vilnius: Mokslas, 1989.
LzŽ – P e t r a u s k a s J., V i d u g i r i s A. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
Mair – M a i r o n i s (J.Mačiulis) (1862–1932), jo raštai.
J. Marcin – J u s t i n a s M a r c i n k e v i č i u s, jo raštai.
M. Mart – M. M a r t i n a i t i s, jo raštai.
ME III – K. M ü l e n b a c h a Latviešu valodas vārdnica. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. E n d z e l ī n s 3, Rīgā: Kultūras fonda izdevums,1927 – 1929.
V. Myk-Put – V. M y k o l a i t i s - P u t i n a s (1893-1967), jo raštai.
A. Mišk – A. M i š k i n i s (1905–1983), jo raštai.
Mž – M a ž v y d a s. *Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams...* Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys, 1922.
MŽ – *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Worter-Buch*...von Christian Gottlieb Mielcke... Königsberg: Im Druck und Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerey, 1800.

NdŽ I–V – Niedermann M., Senn A., Brender F., Salys A. *Lietuvių rašomosios kalbos žodynas* 1–5, Lietuviškai-vokiška dalis, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1932–1968.
S. Nėr – S. Nėris (1904–1945), jos raštai.
Nikitin M. V. 1983: Никитин М.В. *Лексическое значение слова*, Москва: Высшая школа.
Nikitin M. V. 1988: Никитин М.В. *Основы лингвистической теории значения*, Москва: Высшая школа.
Paulauskas J. 1987: *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas.
Paulauskienė A. 1994: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Pikčilingis J. II: *Lietuvių kalbos stilistika* 2, Vilnius: Mokslas, 1975.
PK – *Polski z Litewskim Katechism* ... Nakładem ... Málcherá Pietkiewiczá ...W Wilnie: Drukował Stánislaw Wierzeyski ...1598.
R – *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches lexicon*... gesammelt von Philipp Ruhig ... Königsberg: Druckts und verlegts I. H. Hartung, 1747.
B. Radz – B. Radzevičius (1940–1980), jo raštai.
SD – *Dictionarium trium lingvarum*... Avtcore... Constantino Szyrwid ...Qvinta editio...Vilnae. SD[1] – to paties žodyno pirmasis leidimas (apie 1690).
Skardžius P. 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius.
Skv – *Šventasis raštas Senojo ir Naujojo įstatymo*... Vertė ir komentorių pridėjo kun. J. Skvireckas ... I–V t. – 1913–1937, VI t. – 1911.
B. Sruoga – B. Sruoga (1896–1947), jo raštai.
ССРЛЯ XIII– *Современный словарь русского литературного языка* 13, Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1962.
ST – *Šventasis raštas. Senasis testamentas.* Vertimas iš hebrajų ir graikų kalbos, kun. A. Rubšys. Putnam. CT: "Krikščionis Gyvenime", 1994–1995.
Stepanov J. S. 1981: Степанов Ю.С. *Имена. Предикаты. Предложения*, Москва: Наука.
Šanskij N. M. 1985: Шанский Н.М. *В мире слов*, Москва: Просвещение.
Šimėnaitė Z. 1990: Maloniniai kreipiniai. – *Kalbos kultūra* 59, 65–67.
Šimėnaitė Z. 1995: Daiktavardžio *širdis* dariniai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 148–168.
Tischler J. 1980: Hethitisches etymologisches Glossar. Mit Beiträgen von Günter Neumann. Lieferung 3. – *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft* 20, 403–600.
ТСБМ V_1 – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* 5_1, Мінск: Беларуская Совецкая Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.
Ufimceva A. A. 1986: Уфимцева А. А. *Лексическое значение*, Москва: Наука.
Urbas D. 1996: *Martyno Mažvydo raštų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Vaižg – Vaižgantas (J.Tumas) (1869–1933), jo raštai.
Žem – Žemaitė (J.Žymantienė) (1945–1921), jos raštai.
Kitų šaltinių sutrumpinimai kaip LKŽ.

SEMANTIK DES SUBSTANTIVS *ŠIRDIS*

Zusammenfassung

Im 14. Band des "Lietuvių kalbos žodynas" (Hg. Institut für litauische Sprache und Literatur der Akademie der Wissenschaften Litauens) wird aus lexikographischer Sicht das Substantiv *širdis* beschrieben. In diesem Artikel werden die semantischen Beziehungen dieses Wortes zu anderen Wörtern, um den Platz des zu analyzierenden Substantivs im Sprachsystem festzustellen und seine verschiedenen Bedeutungen zu erkennen.

Bei der Analyse der Semantik von *širdis* werden paradigmatischen bzw. syntagmatischen

Eigenheiten der Sememe erörtert sowie die Motivation der Bedeutungen und ihre Hierarhie, auch Fragen regulären Polysemie.

Das Substantiv *širdis* dient nicht allein der Bezeichnung eines inneren Körperteils. *Širdis* umfaßt ein Mikrosystem, in dem konkrete Bedeutungen vorhanden sind und abstrakte, die sich auf nicht fest umrissene Begriffe der geistigen Welt beziehen. Dieses System vermittelt augenscheinlich den anthropozentrischen Charakter der Sprache.